

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№ 3 (106)

Астана
2024

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

СЫДЫҚОВ Айбек Жексеналыұлы	– PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы	– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD докторы (Қазақстан)
САБИТОВ Жаксылық	– PhD докторы (Қазақстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD докторы (Қазақстан)
ҚАРА Әбдуақап	– доктор, профессор (Түркия)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (АҚШ)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
РАДИВОЖЕВИЧ Мильяна	– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

**Aibek
Sydykov**

– Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)

**Akmaral
Ibrayeva**

– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)

**Zhaken
Taimagambetov**

– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)

**Zainolla
Samashev**

– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)

**Zhanat
Aimukhambet**

– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)

Ulan Umitkaliev

– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)

Victor Merts

– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)

Maxat Zhabagin

– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)

Ulan Bigozhin

– PhD (Kazakhstan)

Zhaxylyk Sabitov

– PhD (Kazakhstan)

Paula Dupuy

– PhD (Kazakhstan)

Kara Abdulvahap

– Doctor, professor (Turkey)

Uli Shamiloglu

– PhD, professor (USA)

Gulnara Aitpaeva

– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)

Radivojevic Miljana

– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович	– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМУХАМБЕТ Жанат Аскербековна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАГИН Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИГОЖИН Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
КАРА Абдуакап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

<i>Әлибай Б.Е., Ерсариев А.М., Суюндикова М.Қ., Аққалиева А.Ш.</i> Жаңадария бойындағы ортағасырлық қоныстар (2022 жылғы барлау жұмыстары негізінде) <i>Alibay B., Ersariyev A., Suyundikova M., Akkalieva A.</i> Medieval Settlements along the Janadarya River (Based on exploration works of 2022) <i>Алибай Б.Е., Ерсариев А.М., Суюндикова М.Қ., Аққалиева А.Ш.</i> Средневековые поселения вдоль Жанадарьи (на основе разведочных работ 2022 года).....7	7
<i>Жұматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ергобылов А.Е.</i> Қапал-Қызылағаш 1 қалашығындағы археологиялық жұмыстардың алдын-ала нәтижелері <i>Zhumataev R.S., Shakenov S.T., Ergabylov A.E.</i> Preliminary Results of Archaeological Works at the Kapal-Kyzylagash 1 Settlement <i>Жұматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ергобылов А.Е.</i> Предварительные результаты археологических работ на городище Капал-Кызылағаш 1.....34	34
<i>Аминова Р.Н., Аккошкарлова Ж.Т., Тушева Е.К., Рахимжанова С.Ж.</i> Шижаға мен Құйылыс тұрақтарының жаңа материалдары <i>Aminova R.N., Akkoshkarova Zh.T., Tusheva Y.K., Rakhimzhanova S.Zh.</i> New materials from the Kuiyllys and Shizhaga sites <i>Аминова Р.Н., Аккошкарлова Ж.Т., Тушева Е.К., Рахимжанова С.Ж.</i> Новые материалы стоянок Куиылыс и Шижага.....46	46
<i>Болсынбек Т.Н.</i> Батыс Қазақстан облыстық тарихи - өлкетану музейінің материалдарындағы Қазақстан тарихы (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бірінші ширегі) <i>Bolsynbek T.N.</i> The history of Kazakhstan in the materials of the West Kazakhstan Regional Museum of local lore (the 2 nd half of the 19 th c. – the quarter of the 20 th c.) <i>Болсынбек Т.Н.</i> История Казахстана в материалах Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.).....59	59
<i>Шақшақов Қ.Ғ., Токтаров Д.В.</i> В.Ф. Зайберт еңбектеріндегі Солтүстік Қазақстанның ежелгі тарихы <i>Shakchakov K.G., Toktarov D.V.</i> Ancient History of Northern Kazakhstan in the Works of V.F. Zaibert <i>Шақшақов Қ.Ғ., Токтаров Д.В.</i> Древняя история Северного Казахстана в трудах В.Ф. Зайберта.....73	73
<i>Жақсылықова Н.Е.</i> Ортағасырлық «Шым қала» тарихи-мәдени кешені <i>Zhaksylykova N.E.</i> Medieval historical and cultural complex "Shym kala" <i>Жақсылықова Н.Е.</i> Средневековый историко-культурный комплекс «Шым қала»....85	85

Этнология / Ethnology / Этнология

Артықбаев Ж.О. Бәйті тарихы (топонимді тарихи-этнографиялық тұрғыдан талдау үлгісі)

Artykbayev Zh.O. History of Baite (historical and ethnographic analysis of toponyms)

Артықбаев Ж.О. История Байте (исторический и этнографический анализ топонимов).....99

Амдаев С.Д. Гаджар ханның айқындалмаған тұлғалық бейнесі

Atdaev S.J. Unknown Portrait of Gajar Khan

Амдаев С. Дж. Неизвестный портрет Гаджар-хана.....117

Кошман Т.В. XX ғасырдың басындағы Ақмола облысы Спасское ауылындағы ағаш сәулет ескерткішінің тарихы

Koshman T.V. History of a wooden architecture monument from the beginning of the 20th century in Spasskoe village of Akmola region

Кошман Т.В. История памятника деревянного зодчества начала XX века села Спасское Акмолинской области.....143

Ғылым жаңалығы/ Science news/ Новости науки

Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә. Қостанай облысының ескерткіштерінде этноархеологиялық жаңа зерттеулер

Azhigali S.E., Ashim B.A. New ethnoarchaeological studies of monuments in Kostanay region

Ажигали С.Е., Ашим Б.А. Новые этноархеологические исследования памятников в Костанайской области.....155

Жақсылықова Н.Е.

«Шым қала» тарихи-мәдени кешені

Шымкент, Қазақстан

e-mail: naz.erlanqyzy@gmail.com

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ «ШЫМ ҚАЛА» ТАРИХИ-МӘДЕНИ КЕШЕНІ

Аңдатпа. Мақалада жарты ғасырдан астам уақыт археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде 2021 жылы халық игілігіне ұсынылған «Шым қала» тарихи-мәдени кешені қарастырылады. Кешен жергілікті маңызы бар, тарих және мәдениет ескерткіштердің мемлекеттік тізіміне енген Қазақстан Республикасының нысаны. Аспан асты музейі ортағасырлық қала негізіндегі «Рабад», «Шахристан», «Цитадель» деп аталатын үш бөліктен тұрады. Цитадель – мемлекет басшыларының орны болса, Шахристан – бай манаптар мен ғалымдардың қонысы, ал Рабад – қарапайым халықтың мекені болған. Алайда XX ғасырға дейін қаланың негізгі құрылысы деп танылатын алғашқы екі қабаты ғана сақталған, ал Рабад бізге дейін толығымен күйреген. Бұл қамалды басып алған түркі халықтарының соғысымен тікелей байланысты. Сонымен қатар зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қамал он төрт метр тереңдікке дейін қазылып, бірнеше мәдени қабаттар ашылған. Археологиялық зерттеу кезінде көптеген мәдени қабаттардың ашылуы сан қырлы тарихи кезеңдердің бай мұрасынан хабар береді. Атап айтсақ, Қарахан дәуірі, Тимуридтер кезеңі, Қоқан, Ресей мемлекеттері эрасындағы Шым қала тарихы тереңінен қозғалады.

Көне Шымкент қалашығының көлемі 4,5 гектар. Қазіргі мегаполистің оңтүстік бөлігінде қаланың жалпы деңгейінен биік орналасқан көне қаланың пайда болуы мен дамуын зерттеу үшін үздіксіз археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп келеді.

Кілт сөздер: Қамал, мәдени мұра, Шым қала, цитадель, шахристан, рабад, мұнара, алхимиктер лабораториясы, зороастризм

Дәйексөз үшін: Жақсылықова Н.Е. Ортағасырлық «Шым қала» тарихи-мәдени кешені // Мәдени мұра. 2024. №3 (106). 85-98 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.06>

Кіріспе

Мәдени мұра – өркениетті қоғамның ең маңызды бөлігі, ол өзіндік рухани өнеге мен материалдық құндылықтардан тұратын, ұрпақтан ұрпаққа өтетін ұлттық-мемлекеттік масштабтағы күш. 2004 жылдан бастап Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы іске қосылды. Оның ең бірінші аспектісі – халықтың бай мәдени мұрасы арқылы қазақстандықтардың ұлттық сана сезімін дамыту мен бекітуге бағытталған болса, екінші аспектісі – әлемге бай ұлттық, рухани қазынамызды насихаттау. Осы бағдарлама аясында Шымкент қаласында 2004-2008 жылдары археолог, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі Бауыржан Байтанаев археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде «Шым қала» тарихи-мәдени кешені ашылды.

«Шымкент ескі қалашығы» – жергілікті маңызы бар, тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енген Қазақстан Республикасының археологиялық нысаны. Бұл әлемдегі ең үлкен алаңдардың бірі, атап айтқанда Индонезияның Джакарта қаласындағы Medan Modesa-дан (Бостандық алаңы) сәл кіші болып келеді. (84 гектар 100 гектарға қарсы). Цитадельдің өзін Алматыдағы Республика алаңымен салыстыруға болады (шамамен 11-12 га). Ғалым Бауыржан Әбішұлының айтуынша, XIX ғасырдың басында қоныстың ежелгі тұрғындары бұл жерді «Ескі қала» деп атап, оның аумағы бірнеше есе үлкен болғанын көрсетеді. Шахристан (биік қабырғалары мен мұнаралары бар қаланың бөлек ядросы)

мен көптеген рабадтары бар Шымкент қалашығы бірнеше шақырымға созылды. Уақыт өте келе қала өзгеріп, ежелгі қоныстың аумағы болған жерде құрылыс жүргізілген, яғни археологтар қорған тұрған жерде қазба жұмыстарын жүргізуге мәжбүр болды. Дәл осы жерде бекініс қабырғаларының іздері табылды.

2003-2020 жылдар аралығындағы археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде ескі қалашықты ашық аспан астындағы музейлендіру жұмыстары жүргізілді. 2021 жылы 1-мамырда «Шым қала» тарихи-мәдени кешені» деп аталып, қалада жаңа аспан асты музейі пайда болды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуде ортағасырлық қаланың озық үлгісі ретінде шымнан тұрғызылған қамал тарихын ғылыми деректер негізінде тарихи әдіс тәсілдерді қолдана отырып ғылыми айналымға қосуға әрекет жасалды. Көне қала тарихын зерделеу үшін тарихнамалық деректерді талдау әдісі қолданылды. Хронологиялық жағынан ұзақ мерзімді қамтитын зерттеуде тарихи-салыстырмалы талдау, синтез, сыртқы және ішкі сыннан өткізу әдістері пайдаланылды. Бұл тақырыптың объективті тұрғыда зерттелуіне мүмкіндік береді.

Зерттеудегі басты ғылыми еңбек Б.А. Байтанаевтың «История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам» атты монографиясында қала тарихы ғылыми деректерге сүйене отырып кеңінен талданған. Сонымен қатар академик басқарған экспедиция тобының есеп жинақтары тақырыптың негізгі материалдық базасын құрайды.

ЖШС «Археологическая экспертиза» басшылығымен «Разработка ПСД по

научной реставрации и музеефикации городища Шымкент с проведением научно-исследовательских работ» атты Шымкент қалашығына жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысының есебі басшылыққа алынды. 2020 жылғы ««Археологические исследования, консервация западной части шахристана городища Шымкент в 2020г» ЖШС «Rutrum» бастамасымен жүргізілген археологиялық зерттеу есебінде қаланың шахристан бөлігінің зерттелу тарихына қатысты тың мәліметтер берілген.

Талқылау

Шымкент туралы алғашқы жазбаша ескертуді парсы тарихшысы 1425 жылғы Шараф ад-дин Али Йа(е)зди «Зафарнаме» («Жеңістер кітабы») атты еңбегінде Тимурдың әскери жорықтарын суреттеу кезінде табуға болады. Шымкент өзінің бүкіл тарихында бірнеше рет рейдтерге, жойқын қоршауларға және тонауға ұшырады. VIII-IX ғасырларға жататын мәдени қабаттарда археологтар жебенің ұштары мен араб шапқыншылығына байланысты өрттердің іздерін тапты.

1958-1959 жылдары қалашықта Шымкент Педагогикалық институтының археологиялық отряды белгілі ғалым, археолог Николай Павлович Подушкиннің басшылығымен қазба жұмыстарын жүргізді. Алайда тарихшылар нақты қала орнын анықтай алмады. Кейіннен 1986-1987 жылдары реставратор, археолог Абдықадыр Итеновтың басшылығымен «Қаз. проект реставрация» институтының археологиялық отряды қазба жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде көптеген тұрғын үйлердің орны анықталып, олардың құрылымы тікбұрышты, магистральды және тұйық көшелерге шығатыны белгілі болды

(Байтанаев, 2012: 25).

2003-2008 жылдары Шымкент әкімшілігінің қолдауымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Археолог Бауыржан Байтанаев зерттеулерінің негізінде 2012 жылы «История Шымкента» атты көлемді ғылыми еңбек шығарылды. Қазба жұмыстары археологтарға Шымкенттің кем дегенде 2200 жылдық тарихы бар деп айтуға негіз берді. Алаңдағы мәдени қабаттардың қалыңдығы жалпы 14 метрді құрады, ал ең төменгі қабатта біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырдың соңы мен II ғасырдың басына жататын қыш ыдыс сынықтары анықталып, бұл Қаңлы дәуірі - сақтардың ұрпақтары пайдаланған бұйымдар деп топшылады тарихшылар. Қаңлы мемлекетінің орталығы Орталық Сырдарияда болған. Археологтар қаланың қалыптасу уақытын б.з.д II ғасыр деп анықтап, сәйкесінше Шымкенттің жасы 2200 жыл деп айтуға толық негіз бар. 2015 жылы қала билігі мерейтойлық күнді ресми түрде белгілеу туралы ЮНЕСКО-ға өтініш берген. Кейін БҰҰ арнайы агенттігі 2019 жылдың 12-27 қарашада Шымкент қаласының 2200 жылдығын халықаралық күнтізбеге енгізу туралы арнайы бұйрық қабылдады.

Б.А. Байтанаевтың «История Шымкента» атты еңбегінде қала Цитадель, Шахристан, Рабад үш бөліктен тұрған деген дерек келтіреді. Осы құрылым 1500 жылдай уақыт сақталған. Цитадель – қаланың ең бекіністі орталық бөлігі, өзін-өзі қорғауға бейімделген, шабуыл кезінде қорғаушылардың соңғы панасы деп есептеледі. Шахристан – Орта Азиядағы ерте феодалдық қаланың аумағы, қаланың негізгі өзегі, билеуші

мен дворяндардың резиденциясы. Рабад-шахристаннан тыс жерде орналасқан қала маңындағы қолөнер елді мекендері. Онда қарапайым тұрғындар, қолөнершілер тұрған. Қаланың сыртында мал бағуға, егін егуге ыңғайлы жайлар болған. Қазіргі таңда қалашықтың цитадель мен шахристан бөлігі ғана сақталған, ал рабад толығымен жойылған деп көрсетіледі. Сонымен қатар ғалым қала аумағын зерттей келе Цитадель тарихының тым тереңде екеніне дәлел келтіреді: «Мұнда қайта құру кезінде, нысанның ежелгі замандарда пайда болған типологиялық тұрғыдан плата тәрізді археологиялық орындарға сілтеме жасайтын қабаттары анықталған. Осы елді мекеннің төменгі қабаттарын қазу кезінде қалың қабырғалары бар діни нысанның үлкен залы табылды. Ал оған жақын жерде 30-ға жуық сүйек бар хумдар

немесе қорым табылған. II ғасырда бұл аймақта түсініксіз оқиғалар орын алды, нәтижесінде адамдар сүйектердің көп бөлігін алып, қаладан көшіп кеткен. Қала тұрғындары кетер алдында нысандардың барлық кіреберістерін балшық кірпішпен жапқан. Бұл оқиға Қараханидтер дәуірінде орын алған. Содан кейін мұнда Тимуридтер келіп, өз құрылыстарын тұрғызды. XIX ғасырда қоқандықтар бекіністі басып алғаннан кейін, алаңы бар төбе «цитадель» ретінде қолданылды. Патша генералы М.Черняев әскерлері 1864 жылы цитадельді алғаннан кейін төбе бақылау алаңына айналды», - дейді академик Б.А. Байтанаев. Бұдан шығатын қорытынды «цитадель» тарихы II ғасырдан бастау алып, XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін қаланың ең биік нүктесі болғандығын айта аламыз (Байтанаев, 2012: 47).

Сур.1. Шым қала тарихи мәдени кешені
Fig.1. Historical and cultural complex "Shym kala"

Сур.2 Цитадель. Д. Вележев фотосуретіне қарап жасалған реставрация үлгісі

Fig.2. Citadel. A restoration model based on D. Velezhev's photograph

2004-2005 жылғы археологиялық қазба жұмыстары кезінде Цитадельдің батыс бөлігінде 54 метрге созылған қыштан тұрғызылған қорған құрылыстары бар қамал дуалдары аршылған, қорғаныс дуалдарының екі шетінде мұнарасы бар. Екі мұнараның арақашықтығы шамамен 38 метр. Қорғаныс дуалдарының ішкі жағында азық-түлік, қару-жарақ сақтауға, сарбаздардың тынығуына арналған казиматтар аршылды. Қамал дуалына жапсырыла салынған тоғыз жайдың орны анықталды, олардың көлемі 4-4,2 м, сондай-ақ қамал дуалының үстінгі оқ ататын алаңына апаратын пандус болғаны анықталған. Сондай-ақ әскерлердің тынығу бөлмелердің барлығында ошақ болған. Қорғаныс дуалдары қам кірпіштен, ал мұнара мен қарауыл жайы пахсадан қаланған.

Дуалдың төменгі жағының ені 5-5,25, ал үстінгі жағының ені 3,3 м. Дуалдың сақталған биіктігі 1,3-1,8 м. Қорғаныс дуалының оңтүстік беткейінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде зерттеу аймағы 3 м. тереңдікке дейін қазылып, нәтижесінде Қоқан заманындағы қамал дуалының орны ашылып, екі метр шамасындағы тереңдіктен XIX ғ бірінші жартысына тиесілі көзеші пеші және керамика жиынтығы табылды. Қазіргі таңда музейдің сұлбасы сол археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде ашылған материалдар бойынша жасалған (Захаров, Воякин, 2020: 112).

2007-2008 жылдардағы қазба кезінде моңғол шапқыншылығы кезеңінен кейінгі Шағатай кезіндегі артефактілер табылған. Соның бірі – тандыр пеш, ол күйдірілген қызыл саз балшықтан

жасалған. Қабырғасының қалыңдығы 1,5 см, тандырдың биіктігі 70 см және ішкі беті тік және ирек сызықтардың кезектесуі арқылы өрнектелген. Тандырдың түбінен үш жақтаулы темір жебе ұшы табылған, күнделікті өмірде қолданыста болған керамикалық бұйымдар табылған. Қазіргі кезде тандыр пештің көшірмесі дайындалып, далалық экспозиция залын толықтырып тұр.

2018-2020 жыл аралығында цитадельдегі қазба жұмыстар батыс беткейіндегі дуалын және жоғарғы қабатын ашудан басталған. Дуалдың батыс және оңтүстік беті толықтай ашылып, сол бойынша қазіргі таңда дуалы қапталып тұр. Цитадельде екі кезеңнің мәдени қабаты көрсетілген. Ең жоғарғы мәдени қабат XIX ғ. жатады. Цитадельдің оңтүстік-батыс бөлігіндегі қазба жұмыстары кезінде ең төменгі мәдени қабаттардан зороастрлық ғибадатхананың орны аршылып, оның астына адам сүйегі салынып көмілген 20-ға жуық хұмдар табылған. Түркі халықтарының дәстүрлері мен ғұрыптары зороастрлық діни наным-сенімдерге негізделген. Қала тұрғындары мен отырықшы халықтың отқа табынғанын археологиялық материалдар растайды.

XII ғасыр мен XIII ғасырдың басы ортағасырлық қала мәдениетінің барынша дамып, өркендеген кезеңі болып табылады. Ірілі-ұсақты шаһарларда көзешілер көшелері пайда болып, қыш өндірісінің технологиясы айтарлықтай жетілді. Ыдыстардың сыртқы бөлігі әртүрлі тәсілде өңделіп, оған жапсырмамен әшекейленген, қалыптама, мөр таңба, баспа өрнектермен әсемделіп, әртүрлі сызықтармен көркемделеді. Сынапкөзенің аузы тар, бүйірі жарты

шартәрізді, түбісүйір болып жасалынуы ішіндегі сұйықтықты үнемі біркелкі ұстауға, төгіп алмауға, аузын тығындауға өте ыңғайлы етіп дайындалады. Мұндай күрделі технологиямен жасалған ыдыстарға жұпар иісті иіссу, химиялық ерітінді (сұйықтық) сақтағандығын біле аламыз. Дәл осындай сфероконустар ескі қалашықтың цитадель территориясынан анықталған болатын. Ғалымдардың зерттеуі бойынша сынапкөзелер X-XII ғасырлармен мерзімделеді. Табылған сфероконустың басы саңырауқұлаққа ұқсас, ауызы тар келген, мойны жіңішке әрі қысқа, эллипстік пішінде жасалған. Бүйір қабырғасында ою-өрнектер, көлденең сызықтары бар, жоғарғы жиегін айнала екі қатар дөңгелек ойықтар түскен. Саз, қолшарықта жасалған. Оларды сұйықтық, иіс сулар, сұйық химиялық дәрі-дәрмектер құюға пайдаланған. Тіпті бірқатар тарихи зерттеулерге сүйенсек, осы орында химиктер лабораториясы болған деген көзқарас бар (Гурулев, Воякин, 2020: 156).

Шахристанның шығыс бөлігіндегі археологиялық қазба жұмыстардан XVII-XVIII ғғ. мәдени қабаттары ашылды. Қазба жұмыстары кезінде ортасында ені 3 метрге жуық көшесі бар тұрғын кварталдар ашылды. Бөлмелердің көбісінде сыпасы бар тандырлар, закрома, хұм, хұмшалар кездеседі. Сонымен қатар көзешінің бөлмесі мен көзе күйдіретін пеш табылды. Бөлмелердің табалдырығында қара тастар орналасқан, бұл есіктің жақтауының астына қойылған болуы мүмкін. Әр бөлменің бұрышында қалдық суды төгетін ташнау орналасқан екен. Осы бөліктен құдық та табылды. Құдықтың беті үлкен таспен бекітілген. Сонымен қатар мыс теңгелер, әшекей бұйымдар табылған.

Қамалдың қорғаныс қабырғасына жапсарлас салынған шығыс мұнарасының өзіндік тарихы сақталған. Бұл – жаугершілік заманда қала халқына қауіп төнген жағдайда жаудан қорғану қызметін атқарған жерасты бекінісінің құрылысы болып есептелінген. Оның үстіңгі бөлігі алыстан келе жатқан қауіптің алдын алу мақсатында тұрғызылып, оған дайындық белгісін беретін қарауылдық қызметін атқарған. Мұнара жолды бағдарлау мен жауды бақылау үшін және келе жатқан жауға қарсы шабуыл жасау үшін де пайдаланған. Сонымен қатар, шығыс мұнарасынан Исфиджаб қаласына дейінгі жер асты жолы анықталып, қазіргі таңда стратиграфикалық зерттеу жұмыстары жүріп жатыр (Ергешбаев, 2020: 362).

Шахристан территориясындағы көптеген мәдени қабаттардың ашылуы сан қырлы тарихи кезеңдердің бай мұрасынан хабар береді. Бұл тұста академик Александр Гриценконың сөзіне сүйенсек, қазба жұмыстары барысында аса ауқатты адамдардың үй шаруашылығы табылған. Бұған Шейбанидтер дәуірі мен Қоқан хандығына тиесілі көптеген теңгелердің табылуы дәлел. Сонымен қатар үй шаруашылығының әдемі, үлкен құрылымды болып келуі де бар. Сондықтан біз бұл жерде ауқатты адамдар тұрғанынайтады. Қазақстанның оңтүстік аймағындағы ортағасырлық қалалар (Алмалық, Түркістан, Отырар, Сайрам және т.б.) ежелгі дәуірден бері Орталық Азия халықтары мен мәдениетінің ең маңызды байланыс аймағы болды. Осы тұста Жібек жолы бойында ақша айналымына енген Самарқанд монета сарайында Әмір-Темір дәуірі кезеңіндегі 1383 жылы соғылған монеталар анықталып отыр

(Ергешбаев, 2020: 254). Нумизматикалық зерттеулерге қарағанда бұл ақшалар XIV ғасырдың алғашқы ширегінде басылған. Мұндай археологиялық қазба жұмыстары тек сауданың дамуын анықтаумен шектелмей, Қазақстандағы ортағасырлық қалаларының халықаралық саудада маңызды рөл ойнағандығын да көрсетеді. Қытайдан басталып, шығыс-батыс және солтүстік-оңтүстік бағытында жүргізілген сауда жолы тарихы мыңдаған жылдардан басталып, тасымалданатын тауарлар да сан алуан болғанын бүгінгі зерттеулер толыққанды дәлелдеді. Оңтүстік қалалардағы ең көп тасымалданған ерекше тауарлардың қатарында нефрит, қағаз, жібек матасондай-ақ керамикалық бұйымдар да бар. Бүгінде Ұлы Жібек жолының бойында орын тепкен Шым қала халықаралық ынтымақтастықты, интернационалдандыруды қамтамасыз еткенін және өркениеттің дамуы үшін тарихи маңыздылығы жоғары екенін көрсетіп отыр.

Нәтижелер

Жарты ғасырдан астам уақыт зерттеу жұмысы жүргізілген қамал бүгінде «Шым қала» тарихи-мәдени кешені деп аталып, аспан асты музейінде қала тарихы кеңінен насихатталып келеді. Археологиялық қазбалардың нәтижесінде 4,5 га аумақта арнайы экскурсиялық маршрут қалыптасқан. Экскурсия барысы қала тарихынан бастау алып, Қарахан кезеңіндегі тұрғын жайлармен жалғасады. Қарахан дәуіріндегі (XII-XIII ғ.) тұрғын үй кешені 2017 жылғы қазба жұмыстары кезінде табылған. Тұрғын үй үш бөлме, екі дәлізден тұрады. Ошағы мен сыпасы бар ас үй бөлмесі едені күйдірілген қызыл кірпішпен төселген. Қарахан дәуіріндегі күйген кірпіштің көлемі 24x24 см,

Сур.3. Ұстахана, XVI ғ. Реконструкция
Fig.3. Blacksmith workshop, 16th century. Reconstruction

Сур.4. «Ұлы Жібек» жолы диорамасы
Fig.4. "Great Silk Road" diorama

қалыңдығы 3-4 см болған. Бұл бөлмеде үй иелері тамақ пісірген. Сыпа үстіндегі екі түрлі көлемдегі дастархан, бұл әрі стол және ыдыс, табағында қамыр илеп, келесі бетінде қамыр жайған. Екінші – жатын бөлме, Г тәріздес сыпасы анықталды. Сыпа керует пен орындықтың қызметін атқарған. Бөлменің ортасында жылжымалы ошақ төсеніш орналасқан, бұл төсенішке шоқ салынған. Үшінші бөлме – азық-түлік сақтайтын қойма, ондағы арнайы ұяшықтар «закрома» деп аталады. Закромада бидай, ұн, жеміс-жидектер, көкөністер сақталады (Момбек, 2021: 87).

Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде батыс шахристан аумағынан XVI-XVII ғасыр, қазақ хандығы дәуіріне жататын ұстахана-ның орны анықталды. Аршылған

құрылыс нысаны орнынан ұстахана және ұста баспанасы бой көтерді. Осы ұстаханаға жапсарлас салынған баспана қарапайым құрылыс материалынан Қошқарата өзені жағасынан алынған саз балшық, шымнан тұрғызылған. Мұндай баспана түрі жазда салқын, қыста жылы болады.

Келесі экспозициялық бөлік жасанды су тоғаны – Хауызбен жалғасады. Алынған мәліметтерге сәйкес, оның формасы сегіз бұрышқа ұқсас келеді. Хауыз цитадельдің жанындағы бекіністің негізгі алаңында орналасып, құрылысы ескі кірпіш, қара тастарды төсеу арқылы жасалған. Бұл гидротехникалық құрылым әртүрлі мақсаттарда пайдаланылған: ауыз су қоры ретінде; өрт сөндіру жағдайында; сондай-ақ шахристан тұрғындарының серуендейтін орны болғанын біле

Сур.5. Құтқару сатысы. Реконструкция
Fig.5. Rescue ladder. Reconstruction

аламыз. Хауызды сумен қамту Қошқар ата өзенінен қалашықтың шығыс жағынан құбырлармен жасанды арық салу арқылы жүзеге асырылған. Шахристандағы тұрғын үйлерден соң маршрут Цитадельге ұласады. Онда екі кезеңнің мәдени қабаты көрсетілген. Ең жоғарғы мәдени қабат ХІХ ғасырмен мерзімделсе, ең төмені ІІ ғасыры құрайды. Цитадельдің оңтүстік-батыс бөлігіндегі қазба жұмыстары кезінде ең төменгі мәдени қабаттардан зороастрлық ғибадатхананың орны аршылып, оның астына адам сүйегі салынып көмілген 30-ға жуық хұмдар табылған. Түркі халықтарының дәстүрлері мен ғұрыптары зороастрлық діни наным-сенімдерге негізделген. Қала тұрғындары мен отырықшы халықтың отқа табынғанын археологиялық материалдар растайды. Сонымен қатар экспозицияны қаланың саяси бөлігі де толықтырады. Шым қалаға қоқандықтар 1808 жылдың

күзінен 1864 жылдың күзіне дейін билік жүргізіп, кейіннен Орынбор генерал-губернаторлығына бағынысты Түркістан облысы құрылады. Түркістан облысының орталығы алғашқыда Шымкент қаласы болады. Осылайша бұл төңіректе оңтүстіктің алғашқы бастығы болып Ресей генерал-губернатор Михаил Григорьевич Черняев сайланды. 1866 жылы көктемде орыс әскерлері Бұхар әмірлігінің территориясын бағындырды. Ал 1867 жылы оның көптеген аумақтары Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енгізіледі.

Қорытынды экспозициялық нүкте – қамалдың шығыс мұнарасы (Сур.6). Бұл - жаугершілік заманда қала халқына қауіп төнген жағдайда жаудан қорғану қызметін атқарған жерасты бекінісі. Оның үстіңгі бөлігі алыстан келе жатқан қауіптің алдын алу мақсатында тұрғызылып, оған дайындық белгісін беретін қарауылдық қызметін атқарған.

Сур.6. Шығыс мұнарасы
Fig.6. Eastern tower

Сур.7. XV-XVI ғасырлардағы қазақ үйі. Шахристан территориясы. Шымнан тұрғызылған
Fig.7. Kazakh yurt of the 15th-16th centuries. Shakhristan territory. Constructed from turf

Мұнара жолды бағдарлау мен жауды бақылау үшін және келе жатқан жауға қарсы шабуыл жасау үшін де пайдаланған.

Бүгінде мұнараның тарихи маңызы ашылып, өзіндік сәулеттік құрылысымен «жерасты бекінісі» экспозициясы жасақталған. Мұнда қару-жарақтар мен зеңбіректер, қола дәуіріне жататын бірқатар керамикалық құмыралар орын алған.

Қорытынды

Шым қала тарихи-мәдени кешені мегаполистің көне тарихын баяндайтын бірден бір орталық. Осы жерден Шымкент қаласының 2200 жылдық тарихын айшықтайтын көне жәдігерлер табылғанын жоғарыдағы зерттеуіміз дәлелдеп отыр. Кешен қазіргі таңда туристтерді қабылдап, көне мәдениет пен өткенді насихаттауда көш бастап тұр. Біз мекен еткен аймақ сауда-

саттық, экономикалық байланыстың негізгі драйвері болған. Қазір тарихи кешеннен табылған көптеген жәдігер ұлттық зерттеуден өтіп жатыр. Десе де 1,5 га аймағы әлі де зерделеуді қажет етсе, табылған құндылықтар жаңғыру дәуірін күтіп тұр. Ол үшін мемлекеттік сұраныс жасалған.

«Шым қала» кешенінің әлі де болсын зерттелуі қажет тұстары өте көп. Кешен қызметкерлері өлкенің мәдени, тарихи және ғылыми құндылықтарын сақтау, музей заттары арқылы мәліметтерді жинақтап тарату, халқымыздың материалдық ескерткіштері мен рухани мәдениетін зерттеуде өз қызметтерін жалғастырып келеді. Тарихи кешенде қазіргі таңдағылымизерттеу жұмыстары жасалып, құнды деректерді жинақтап іріктеу, экспозициялық, әдістемелік, ғылыми-ағартушылық, экскурсиялық қызмет көрсету жұмыстары жасалуда.

Әдебиет:

1. Байтанаев Б. А., 2012. История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам. Алматы. 251 с.
2. Гурулев М.В., Воякин Д.А., 2020. Отчет «Археологические исследования, консервация, реставрация и регенерация городища Шымкент». 674 с.
3. Ергешбаев А.А., 2020. «Археологические исследования, консервация, реставрация и регенерация городища Шымкент». (Комплексные археологические исследования территории Юго-Восточной части Шахристана городища Шымкент в 2020 г.). I том. 521 с.
4. Ергешбаев А.А., 2020. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Археологические исследования, консервация западной части шахристана городища Шымкент в 2020 г.). I том. 325 с.
5. Захаров С.В., Воякин Д.А., 2018. Отчет «Разработка ПСД по научной реставрации и музеефикации городища Шымкент с проведением научно-исследовательских работ». I том. 600 с.
6. Момбек Ә., 2021. Шымкент қаласының тарихы. Алматы: Қаламгер. 306 б.

References:

1. Baitanayev B. A., 2012. Istoriya Shymkenta: 2200 let po arkheologicheskim istochnikam [History of Shymkent: 2200 years on archaeological sites]. Almaty. 251 p. [in Russian]
2. Gurulev M. V., Voyakin D. A., 2020. Otchet "Arkheologicheskkiye issledovaniya, konservatsiya, restavratsiya i regeneratsiya gorodishcha Shymkent" [Report "Archaeological research, conservation, restoration and regeneration of the city of Shymkent"]. 674 p. [in Russian]
3. Yergeshbayev A.A. 2020. Arkheologicheskkiye issledovaniya, konservatsiya, restavratsiya i regeneratsiya gorodishcha Shymkent». (Kompleksnyye arkheologicheskkiye issledovaniya territorii Yugo-Vostochnoy chasti Shakhristana gorodishcha Shymkent v 2020 g) [Scientific and research works on the topic: «Archeological research, conservation, restoration and regeneration of the city of Shymkent1. (Complex archaeological exploration of the territory of the south - eastern part of the city of Shymkent in 2020)]. Vol. I. 521 p. [in Russian]
4. Yergeshbayev A. A. 2020. Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote po teme: «Arkheologicheskkiye issledovaniya, konservatsiya zapadnoy chasti shakhristana gorodishcha Shymkent v 2020 g.) [Report on scientific research work on the topic: «Archaeological Research, Conservation of the Reserve part of the city of Shymkent in 2020)]. Vol. I. 325 p. [in Russian]
5. Zakharov S. V., Voyakin D. A., 2018. Otchet «Razrabotka PSD po nauchnoy restavratsii i muzeyifikatsii gorodishcha Shymkent s provedeniyem nauchno-issledovatel'skikh rabot [Reports on the development of the PSD for scientific restoration and museification of the city of Shymkent with scientific research work»] Vol. I. 600 p. [in Russian]
6. Mombek A., 2021. Shymkent qalasynyn tarihi [History of the city of Shymkent]. Almaty: Kalamger. 306 p. [in Kazakh].

Жаксылыкова Н. Е.
Историко-культурный комплекс «Шым қала»
Шымкент, Казахстан
e-mail: naz.erlanqyzy@gmail.com

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ КОМПЛЕКС «ШЫМ КАЛА»

Аннотация. В статье рассматривается историко-культурный комплекс «Шым қала», который был раскопан в течение более полувека и в 2021 году предложен для всеобщего обозрения. Комплекс является археологическим объектом Республики Казахстан, внесённым в Государственный список памятников истории и культуры местного значения. Музей под открытым небом, подобный средневековому городу, состоит из трёх частей – «Рабад», «Шахристан» и «Цитадель». Цитадель была резиденцией правителей, шахристан — местом проживания богатых манапов и учёных, а рабад — местом проживания простого народа. Однако до XX века сохранились только два первых слоя, считающихся основными строительными слоями города, в то время как рабад был полностью разрушен. Это связано с войнами, в которых тюркские народы захватывали крепость. Кроме того, в ходе раскопок крепость была раскопана на глубину до четырнадцати метров, были обнаружены несколько культурных слоёв. Открытие множества культурных слоёв при археологических исследованиях свидетельствует о богатом наследии различных исторических эпох. В частности, подробно рассматривается история Шымкента в эпоху Караханидов, Тимуридов, Кокандского и Российского государств.

Площадь древнего городища Шымкента составляет 4,5 га. Непрерывные археологические раскопки продолжаются для изучения происхождения и развития древнего города, который расположен на возвышенности на юге современного мегаполиса.

Ключевые слова: крепость, культурное наследие, Шым қала, цитадель, шахристан, рабад, башня, лаборатория алхимиков, зороастризм.

Для цитирования: Жаксылыкова Н.Е. Средневековый историко-культурный комплекс «Шым қала» // Мадени мұра. 2024. №3 (106). 85-98 с. (Каз.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.06>

Zhaksylykova N. E.
Historical and cultural complex «Shym kala»
Shymkent, Kazakhstan
e-mail: naz.erlanqyzy@gmail.com

MEDIEVAL HISTORICAL AND CULTURAL COMPLEX "SHYM KALA"

Abstract. The article discusses the historical and cultural complex "Shym kala," which was excavated over more than half a century and opened to

the public in 2021. The complex is an archaeological site in the Republic of Kazakhstan, included in the State List of Monuments of History and Culture of local significance. The open-air museum, resembling a medieval city, consists of three parts: "Rabad", "Shakhristan" and "Citadel". The Citadel was the residence of rulers, the Shakhristan was the home of wealthy noblemen and scholars, and the Rabad was the area where ordinary people lived. However, by the 20th century, only the first two layers, considered the primary construction layers of the city, had survived, while the Rabad was completely destroyed. This is directly related to wars in which Turkic peoples captured the fortress. Additionally, during the excavations, the fortress was dug down to a depth of fourteen meters, revealing several cultural layers. The discovery of numerous cultural layers during archaeological research indicates the rich heritage of various historical periods. In particular, the history of Shymkent during the Karakhanid, Timurid, Kokand, and Russian periods is explored in detail.

The area of the ancient Shymkent city site covers 4.5 hectares. Continuous archaeological excavations are ongoing to study the origin and development of the ancient city, which is located on an elevated area in the southern part of the modern metropolis.

Keywords: fortress, cultural heritage, Shym kala, citadel, shakhristan, rabad, tower, alchemists' laboratory, Zoroastrianism.

For citation: Zhaksylykova N. E. Medieval historical and cultural complex "Shym kala" // Madeni mura. 2024. №3 (106). 85-98 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.06>

Автор туралы мәлімет:

Жақсылықова Назерке Ерланқызы, магистр, ғылыми зерттеуді және экспозициялық-көрмелік қамтамасыз ету бөлімінің экспозиционер маманы, «Шым қала» тарихи-мәдени кешені, Шымкент, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-1680-5797

Сведения об авторе:

Жаксылыкова Назерке Ерлановна, магистр, специалист-экспозиционер отдела научно-исследовательского и экспозиционно-выставочного обеспечения, Историко-культурный комплекс «Шым қала», Шымкент, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1680-5797

Information about the author:

Zhaksylykova Nazerke Erlanovna, Master's degree, Specialist Expositionist of the Department of Research and Exhibition Development, Historical and Cultural complex «Shymkent Kala», Shymkent, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1680-5797